

ШАРОВАРИ В КОСТЮМІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА XVI–XVIII СТ.

Стаття розглядає використання шаровар у населення українських земель у складі Речі Посполитої, зовнішній вигляд шаровар та час розповсюдження шаровар серед українського козацтва. Автор аналізує писемні та зображувальні джерела цього періоду. Встановлено, що термін «шаровари» має кілька значень, він використовувався в сатиричних творах у негативному вигляді, висміювався. Встановлено, що згідно з джерелами шаровари в українського козацтва та серед мешканців українських земель Речі Посполитої не набули розповсюдження до 70–80-х рр. XVII ст. У гардеробі українського козацтва шаровари широко поширюється лише починаючи з XVIII ст., паралельно з іншими видами поясного одягу, такими як убрание та штани.

Ключові слова: Річ Посполита, козаки, поясний одяг, шаровари.

Образ-кліше козака в шароварах, створений наприкінці XIX – на початку XX ст., міцно ввійшов у свідомість. Цей образ був створений та поширений в творах мистецтва, в різних його варіантах та жанрах, від графіки до кінострічок, що нашарувалися впродовж двох останніх століть. Український козак уявляється одягнутим виключно в шаровари, а завдяки моді театральних колективів радянського періоду майже обов'язково ці шаровари є великими, червоними та блискучими. Прихильники такого кліше апелюють до описів, які вміщено в праці Д. Яворницького (Яворницький 1990, с. 158–160), при цьому забуваючи, в який час він працював, і про те, що ці описи – відображення того стану в гардеробі козацтва, що склався наприкінці XVIII – початку XIX ст. та був доступний досліднику.

Назва шаровари походить від давньоперської мови, де означала буквально «одягу для ніг» (*sārābāra, sārā-balla*) (Lewis, Short 1879). Їхній крій та розмір ніяк неможливо простежити, тому що безліч зображень персів показують різні варіанти поясного одягу, в тому числі вузький. У словнику Лідела і Скота *σαράβα_ρα* описані як просторі штани скіфів («*loose trousers worn by Scythians*») (Liddell H. G., Scott R. 1940). Головна риса, що відрізняє цей «одяг для ніг» від інших видів поясного одягу – це крій. Саме він визначає тип, а не схожі візуальні риси. Ознакою такого типу поясного одягу, як шаровари, є: великі частини – холоші (прямі або трапецієподібні), до яких додано зсередини великі видовжені чотири клини або велика прямокутна вставка. Вставки додають об'єм та ширину, від їхнього розміру залежить, наскільки матня буде звисати та фалдити. Завдяки таким вставкам вона може звисати нижче колін, а то й до землі – це дуже характерний та важливий момент. В залежності від крою та використаної тканини, зовнішній вигляд шаровар також був різним за довжиною та об'ємами. Шаровари – це досить умовний термін, і за документами не можна прослідкувати чітко, який конкретно їх варіант згадано, оскільки існували як неширокі, або короткі по коліно, так і дуже широкі і довгі види шаровар. Багато що залежало також від кількості та форми тканини, що використовувалася для вставки між ногами. Широкі зразки шаровар в османів та персів існували вже у XVI ст., і деякі пізніші етнографічні зразки, показані в етнографічній праці М. Тільке (Tilke 1922, pl. 7, 19, 40, 41, 46, 47, 58), дають можливість уявити варіації крою та вигляду цих шаровар. Іконографічні джерела дають нам можливість прослідкувати, що широкі зразки шаровар почали поширюватися в турків, а наприкінці XVII ст. з'явилися у поляків та козаків, де використовувалися паралельно з іншими видами поясного одягу (вузькими убрание, штанами та неширокими і короткими видами шаровар), а найширші зразки шаровар увійшли в моду лише наприкінці XVIII ст., у фінальній стадії існування українського козацтва. Саме тому, що цей одяг став останнім за часом, що використовувався козаками, він і закарбувався в народній пам'яті. Після цього широкі шаровари увійшли до етнографічного гардеробу деяких територій України.

В сучасному уявленні іноді поняття «шаровари» сприймається через призму хибних уявлень, що пов'язують поясний одяг скіфів, давніх «русів» та козаків. На образ козаків у шароварах вплинули «Мамаї» – народні картини кінця XVIII–XIX ст. та гравюри до книги О. Ригельмана, опубліковані О. Бодянським у 1847 р. (Ригельман 1847), та Д. Бантиш-Каменським у 1830 р. (Бантыш-Каменский 1830). В них були вміщені малюнки козаків та інших представників населення України у досить аморфних та «партачних», на думку О. Сластьона (Сластьон 1931, с. 145), перемальовках XIX століття з рукопису О. Шафонського (Шаменков 2020). Популяризації викривленого погляду на одяг козаків та шаровари зокрема в загальній уяві, додали і ілюстрації С. Васильківського та М. Самокиша (Из украинской старины 1900), які вважав «брехнею» сам Д. Яворницький. У листі до Б. Грінченка історик так висловився про альбом: «це задля вас нікчемний біль, і купувати вам його не слід. Я от цього «Альбома» три роки одмовлявся, аж поки мені Маркс на голову не сів. Бачте малюнки

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень що там поробив Васильковський, усі чисто брехня, через що я й не хотів прикладати моїх рук до того Альбому» (ред. Капустина 2005, с. 50; Абросимова 2010, с. 21). В подальшому шаровари міцно асоціюються саме з цими образами, а пізніше широкі, переважно червоні, зібрані поверх чобота на шнурі шаровари культивувалися в радянському та пострадянському мистецтві.

Основними дослідженнями, що торкається поясного одягу на землях Речі Посполитої, є книги М. Гутковської-Рихлевської (Gutkowska-Rychlewska 1968), І. Турно (Turnau 1991), В. Бедронська-Слотова (Biedrońska-Słotowa 2005), які, однак, не вичерпують питання. Шаровар у гардеробі козаків торкалося чимало популярних праць з історії костюму, проте зазвичай вони поширюють нічим не підтверджені тези про наявність шароварів у населення України чи не з XV ст. Український історик П. Сас, зокрема, критикував популярну книгу К. Стамерова «Нариси з історії костюмів» таким чином: «як у XV–XVI ст. можна було домогтися виконання накреслених цим автором правил модного носіння чобіт та шароварів («Чоботи були невисокими, нижче колін, зверху обов'язково прикритими напуском шароварів»), якщо в зазначений час в Україні шаровари, вочевидь, не ще увійшли до «масової» чоловічої моди (Сас 2015, с. 352). Для П. Саса є очевидним той факт, що шаровари в гардеробі українців та зокрема козаків увійшли в моду пізніше.

Поясного одягу населення України XVII–XVIII ст. торкався у своїх працях Є. Славутич. Проте автор помилково ототожнює терміни *убране* і *шаровари*, автоматично поширивши сучасні, етнографічні та свої власні уявлення про поясний одяг на ранньомодерну добу. Хоча, вочевидь, здогадуючись, що не все так однозначно, Є. Славутич проілюстрував свою статтю постатями вояків в вузьких *убране*, підписавши їх козаками (Славутич 2013, с. 74). Хоча там зображено скоріше польських вояків, симптоматично, що Є. Славутич згоден, що так виглядали і перші козаки-реєстровці. Є. Славутич, не дослідивши ретельно термінологію і крій, а також не використавши праці фахівців з питань одягу, штучно схрещує різні за типом та кроєм види поясного одягу XVII–XVIII ст.: *убране* і *штани* стали в цього автора тим самим, що й шаровари, що не підкріплено джерелами (Славутич 2013, с. 73). Терміном *штани* в козаків XVII – першої половини XVIII ст. позначався окремий тип поясного одягу, і в документах вони іноді стоять поруч. Різниця між терміном *шаровари* та терміном *штани*, а відповідно і кроєм і зовнішнім виглядом, помічена сучасними дослідниками, зокрема С. Прудивусом (Прудивус 2016, с. 41).

У створений Є. Славутичем словник, до багатьох цікавих та корисних пояснень, було автоматично перенесено цей хибний погляд на генезу поясного одягу (Славутич 2012, с. 56). Ототожнюючи поняття *убране* і шаровари, Є. Славутич ігнорує інші джерела що кажуть прямо протилежне. Неважко пересвідчитись, що посилання, які мали б підкріпити його думку, ведуть на дореволюційні та сучасні російські етимологічні словники, які не пояснюють генезу та крій одягу і не містять цитат з документів, де б було згадано шаровари в гардеробі козаків XVII – першої половини XVIII ст. Фахові видання з історії костюму, профільні публікації провідних спеціалістів були автором проігноровані. У випадку з книгою М. Гутковської-Рихлевської, виникає враження що саму книгу дослідник в руках не тримав, тому що якраз у ній чітко розрізняються на прикладі з кравецької книги вузькі *убране* і широкі шаровари, а також подається крій цих *убране* (Gutkowska-Rychlewska 1968, s. 525, 526).

Торкався проблеми поясного одягу козаків і інших мешканців українських земель і автор цієї статті (Шаменков 2016; Шаменков 2018; Шаменков 2020). Однак комплексно питання поширення шаровар в Україні XVII–XVIII ст. ще не отримало належного дослідження.

Ця стаття має на меті з'ясування обставин поширення поясного одягу під назвою «шаровари» на теренах України в XVI – початку XVIII ст. за допомогою історичних джерел: документів епохи, зображувальних джерел того часу та археологічних знахідок. Метою статті є в першу чергу з'ясувати, коли шаровари потрапили до гардеробу українського населення Речі Посполитої і українських козаків. Для цього, в свою чергу, слід розібратися, де і в кого саме згадуються шаровари серед населення Речі Посполитої і як ставилися до цього перського одягу.

У XVI–XVII та частково у XVIII ст. українська козацька матеріальна та мілітарна культура (одяг, спорядження, мода) була багато чим пов'язана з угорською і польською (річпосполитською) матеріальною культурою. Це був фактично єдиний культурний простір з деякими дрібними відмінностями, і зміни у костюмі відбувалися майже паралельно аж до того часу, поки землі України не стали частиною Московської держави, а згодом Росії. Існували деякі відмінності, особливо цікавими є відмінності гардеробу українського козацтва від польського. Вочевидь, не зовсім коректно зіставляти одяг магнатів та їхніх слуг з козацькими гардеробом реєстрових козаків чи запорожців-низовців. Примхи магната, який одягнув своїх слуг в екзотичні строї, чи одяг міщан (який показаний, зокрема, на полотні кінця 50-х – 60-х рр. XVII ст. з Любліна) не можуть напряму слугувати за приклад поширення модних тенденцій серед запорожських козаків – супротивників того магната.

Шаровари в якості поясного одягу в Речі Посполитій та на теренах її складової – землях України, зустрічаються в згадках, починаючи з середини XVI ст., поряд з іншим поясним одягом – *убранє* (Шаменков 2016, с. 198–202; Шаменков 2018, с. 245–255). Іконографічні пам'ятки не фіксують шаровар протягом усього XVI ст. ніде, крім як в інших народів. Цікавим джерелом з точки зору модних тенденцій є відоме полотно «Битва під Оршею», створене близько 1530 р. На полотні представлені як польські вояки, так і волинський контингент князя К. Острозького. Ні він, ні його вояки, ні вояки з українських земель, «озброєні по козацьку» (Гуцул 2012, с. 104–105), не носять шаровар, вони всі представлені у вузьких типах поясного одягу, які були модні в тогочасній Європі, зокрема і на польських та українських землях. Натомість в одязі, подібним на шаровари, в кількох випадках показані московські вояки.

Одяг з подібною на шаровари назвою *ssalwary* зафіксований в поодиноких випадках у польських рахунках з середини XVI ст. (*Źródła* 1911, s. 204, 232). М. Гутковська-Рихлевська у своєму дослідженні польського одягу згадує *schalawary*, які вважає *споднями* (брюками, штанами), зазначаючи, що вони є складовою комплексу, серед якого було багато угорських назв одягу (Gutkowska-Rychlewska 1968, s. 395). Ми знаємо, що угорці ще з XVI ст. носили поясний одяг саме вузьких типів, що при описі речей підкреслила М. Гутковська-Рихлевська (Gutkowska-Rychlewska 1968, s. 401–402). Ще в одному дослідженні дається інша трактовка подібної назви – під терміном *salvar* розуміється азійський каптан сельджуків (Biedrońska-Słotowa 2005, s. 168). Оскільки терміни *ssalwary* (поясний одяг) та *salvar* (плечовий одяг) дуже подібні, виникає питання, чи в перелічених нижче випадках ідеться про поясний одяг, чи можливо ми маємо справу з плечовим одягом?

Зображення, синхронні за часом згадкам в книзі рахунків, показують лише вузькі види поясного одягу угорців. Тому логічно припустити, що ці *ssalwary*, якщо це дійсно мались на увазі шаровари, а не східного типу каптан-*salvar*, також могли бути неширокого типу. З контексту документу незрозуміло, для чого саме був куплений цей одяг, бо поряд, на тій само сторінці розрахунків згадується також куплений одяг ефіопів. Тобто цілком можливо, що це був карнавальний фантастичний одяг для популярних у той час театралізованих костюмованих розваг, де могли використовувати різний одяг, навіть навмисно утрований.

В документах з теренів Литви шаровари згадуються вкрай рідко. Серед різних типів поясного одягу згадуються зокрема «шаловари чеського сукна», що належали литовському зем'янину (Акты 1890, с. 415). У 1557 р. в литовського боярина Яна Матеєвича були «шаловари зеленіи простого сукна» (Акты 1894, с. 232). Безпосередньо ці згадки за своїм часом та місцем, достатньо далеким від теренів формування українського козацтва, ніяк не впливають на комплекс козацького гардеробу, але ці згадки свідчать про те, що назва була відомою. Можливо, цей одяг литвини могли запозичити під час воєн на прикордонні з Московією. Також зазначимо що ці згадки нічого не кажуть нам про зовнішній вигляд і крій шаровар. Вочевидь, на загальну річпосполитську моду ці поодинокі випадки використання шаровар не впливали. Довгий час носилися, домінували та були в моді саме вузькі види поясного одягу, що стає очевидним з описів майна, численних як польських, так і українських зображень та портретів, зображень козаків тощо (Шаменков 2016, с. 198–202).

Опис турків та османсько-польський словник термінів, який склав у 1615 р. М. Пашковський, не містить терміну шаровари взагалі (Paszkowski 1615). Це не означає що шаровар не існувало, оскільки в Османській імперії їх не носили – це означає, що вони не були поширені на теренах Речі Посполитої та українських землях зокрема. Саме тому, хоча М. Пашковський ретельно описав як одяг, так і безліч інших дрібних турецьких назв та слів, він не згадав про шаровари. Саме в цій книзі, окрім *убранє*, вперше поміж інших видів одягу фігурує назва *штани*. Так (*sztany*) у турків називали поясний одяг, відомий у Речі Посполитій під назвою *gачі* (Paszkowski 1615). Самі турки-османи використовували головним чином інші моделі поясного одягу, також вузькі, про що свідчать численні постаті, показані в костюмованих османських книгах XVII ст. Шаровари за кількістю зображень серед інших видів поясного одягу на останньому місті. Вершники, піхотинці, яничари, татари та слуги та багато інших чинів та представників населення Османської імперії носять в першу чергу вузькі та неширокі види поясного одягу. Лише з другої половини XVII ст. вони починають поширюватися в межах Османської імперії, поступово витісняючи вузькі зразки поясного одягу.

До нашого часу дійшла певна кількість османських шаровар XVI–XVIII ст. в зібранні музею Топкапи. Серед збережених зразків багато речей не чоловічі, є одяг з султанського гарему, і частина шаровар, що збереглися там, є жіночим одягом. Крім того, не всі речі мають датування, тому вивчення та ідентифікація цих зразків значно ускладнена. Спроба класифікації цієї колекції була здійснена В. Прокопенком (Прокопенко 2012). Наведемо промовисту цитату з цього дослідження: «Количество дошедших до наших дней предметов исламской одежды XVI–XVII ст. довольно мало. Поэтому коллекция текстиля дворцового комплекса Топкапы в Стамбуле поистине бесценна. Тут собраны предметы одежды и аксессуары османских султанов, членов их семей и приближенных с XV по XX столетия. Однако, многие предметы из неё до сих пор должным образом не

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень описань. Поэтому сложно сказать что-либо конкретное (их гендерная принадлежность, точная датировка и размеры) о большинстве из представленных в этом разделе шальвар». Слід пам'ятати, що йдеться про речі султанів та султанського гарему, і вони мають сенс для розуміння саме османської моди тих періодів в першу чергу. Поспішати з визначенням, кому належали речі, означає можливість одягнути на чоловіків жіночі речі, а може навіть білизну, і навпаки.

Виникає питання, як османські моди могли потрапляти в поле зору європейців, поляків та населення сучасної України? Це могли бути військові контакти, дипломатичні місії, подарунки та трофеї.

У 1605 р. відбувся парад біля Кракова з нагоди весілля польського короля Зигмунта III. Парад описали та зобразили на відомому «Стокгольмському сувої», ретельно відтворивши особливості одягу всіх учасників процесії. На цьому сувої зображено багато постатей: цивільних осіб, шляхту, драбантів, гусар, піхотинців, послів іноземних держав. Не складно пересвідчитись, що сотні постатей поляків, цивільних та військових, носять вузький поясний одяг, а також європейські *плюндри*. Єдині, на кому видно широкий зразок поясного одягу (шаровари) – це перська делегація. Посол перського шаха Аббаса I був з місією в Празі та скористався нагодою відвідати Краків, де був присутнім на процесії разом зі своїм оточенням. Ці персонажі – єдині, хто носить шаровари на зображеннях цього сувою (Zdańkowska 2019, s. 60–61). Окремо зауважимо, як виглядали перські шаровари в той час, які в них були об'єми та як вони виглядали на нозі. Нічого подібного за зовнішнім виглядом ми не побачимо на зображеннях козаків не лише цього часу, але й фактично до кінця XVII ст. Отже, коли є потреба посилатись та використовувати це джерело, то потрібно розуміти, що ніхто, крім кількох перських делегатів, шаровари на тому сувої не носить.

Оскільки в українських віршованих думках XVII ст. про козаків шаровари не згадуються, як вони не згадуються і в «Енеїді» І. Котляревського, ми розглянемо різні інші згадки. З цікавого боку, та тривалий час саме в контексті сатири, намішки шаровари сприймалися мешканцями Речі Посполитої, особливо шляхетської військової верстви, з якими бажали зрівнятися в правах українські козаки. Прикладом цього виступають згадки шаровар в польських літературних джерелах XVII ст., наприклад у плебейській комедії «Albertus z Woynu»: «*Rozumiejąc, iżec się tu spodoba zatym. Jednak wiesz co, trzeba by tę sukienkę kusą Porzucić, bo w statecznych szatach chodzić muszą, Co przy kościele służą: ktemu masz wytarte Szarawary, co gorsza, szpetnie w tyle zdarte. Trzebaćby sprawić iednoradek iaki, Coby był za kolana, albo giermak taki*» (Pomniki 1843, s. 53). Фраза «*wytarte Szarawary, co gorsza, szpetnie w tyle zdarte*» – це відверте глузування над персонажем. Варто звернути увагу, що в тексті йде мова переважно про верхній плечовий одяг, там згадуються *sukienka, giermak i iednoradek*, тобто *сукня, гермяк та однорядка*.

Шаровари згадані у п'єсі В. Корчевського «*Rozmowy polskie, łańskim językiem przeplatane*» (Korczewski 1889, s. 12–13) в розділі «*o niektórych pospolitszych ceremoniach kościelnych, jako jest Post, Popielec, Święcona woda, Świec palenie, Umarłym zwonienie, na ostatku wzmianka o Czyściu i o Lutrze nieboszczyku*». Як впливає з опису, мова йде про настанови щодо поведінки в костелі при відповідних церемоніях. В настанові до студента наголошується, аби той до костелу вдягався пристойно, по-старому, аби не рівнявся на диковинки, які носять при дворі, чи міщани в місті. Таким чином демонструється відношення до традицій та підкреслюється непристойність шаровар, яким протиставляється пристойний одяг, який слід одягнути до костелу. Ось ця промова:

*Jakom przypominał wczora,
Podźwa synu do kościoła;
Tam ci rozpowie nasz fararz
Tę rzecz o kturej się starasz.
A oblecz się w rewerende.
Włóż stradijotę na grzędę;
Poczeiwej ci rewerendzie,
Niżli w stradijocie bęndzie,
Zostaw też te szarawary;
Wszak masz jeszcze ubiór stary.
Chodź tak, jako nasz starszy.
A zwłaszcza tu u nas na wsi.
Onym się to zęjdzie jeszcze
Przy dworze, albo też w mieście,
Którzy noszą takie rzeczy,
Chcąc mieć różność od nas kmieci.*

Тут знову йдеться також про верхній плечовий одяг *stradijotę*, тобто *страдіотка* – каптан, що веде свою назву від балканських вояків-страдіотів. Можливо, слово *szarawary* тут також означає плечовий одяг?

Шаровари згадані в одному з віршів Миколая Рея. Автор писав як драматичні, так і сатиричні твори. В одному з його віршів «*O Wilkołku*» згадано *szalawary* (Rej 1574). Характерно, що в тій само збірці «*Figliki 1574*» є твір «*Nowiny o Smokach*». Зрозуміло, що це все жанрові, казкові та сатиричні сюжети. Загалом можна об'єднати новини про дракона з вовкулаком в шароварах, це теж було б цікаво, а головне так само достовірно. Як би не інтерпретували ми використаний у віршах термін шаровари, він так і залишиться згадкою у вірші за участю вовкулаки. Зайвим та без відповіді буде питання, про який саме їх тип йде мова: про широкі чи помірно широкі, короткі чи довгі і, головне, яким чином це все стосується гардеробу українського козацтва?

*Jedney paniey pokąsał, Wilk w oborze Owce,
Woyt powieda Wilkołek, niech mowi kto chce.
Słyszę ma ogon by Wilk, a iako chłop godzi,
Dziewczątka też maluczkie za macierzą chodzi.
Potym drugi przyiechał, miał złe szalawary,
Y powiesił przez ławkę ogon Wilczy stary.
Dziewczę zażrzy pod ławkę, mamie ukazała,
Mowiąc: iż to Wilk siedzi, by fiuty schowała.*

В поемі С. Кльоновича «*Worek Judaszów to jest złe nabycie majątności*» (1607) у сатиричному стилі описані різні порушення законів з відсилками до святого писання, римського права та ін. В одному фрагменті описано чоловіка, названого «*oszust nieborak*», який приніс фальшований документ. Зазначається, що він із цим підробленим документом виглядає як «*maszkara*», тобто як страшко, опудало чи потвора: «*Jako Perska szarawara. Jak tuwalka balwierska, i botuch laźiebny: Jako zbroia cechowa, i kaptur pogrzebny*» (Klonowicz 1829, t. II, s. 71). В цьому фрагменті також, як бачимо, персонаж висміюється. Шаровари згадані знову з чіткою ознакою, що вони перські, до того ж у контексті непорядного та потворного персонажа. Цей фрагмент взагалі змушує замислитись, а чи завжди це слово означає саме стегновий одяг? Вище вже використовувався цей термін у контексті верхнього плечового одягу. Наступні рядки знову натякають, що це може бути не поясний одяг (Klonowicz 1836, s. 96):

*Wnet będziesz u swych w sukmanie swej nowej
Karazyowej.
W szerokiej krajce, pięknej, przekobiatej
Z nowym przysiekiem, w magierce zuchwalej,
Czuryna k'rzeczy, biała szarawara:
Kto idzie? Wara*

Слово *szarawara*, вжите в однині, може вказувати на те, що у цих рядках згадано окремих вид одягу білого кольору, а перед цим – сукман з каразеї. Згадаємо, що близький за написанням термін *salvar* означав азійський, сельджуцький каптан. (Biedrońska-Słotowa 2005, s. 168) Можливо, у цих випадках йшлося не про стегновий одяг, а про плечовий.

Згадки про шаровари не обмежуються плебейськими комедіями та висміюванням. Шаровари згадуються також в абсурдній політичній сатирі на державний устрій Речі Посполитої. Одна згадка міститься у поемі «*Seym Niewiesci*» І. Бельского. Ця утопічно-сатирична поема в метафоричний спосіб висміює світ чоловіків, державний устрій та висвітлює не стільки реальність, скільки суспільні страхи та недоліки. Дієвими особами є сім жінок, які відверто глузують над світом чоловіків і Сеймом, а також пропонують свої рішення політичних проблем, питань, пов'язаних із судами, законами, щоденним життям, одягом, зброєю та ін. В одному фрагменті поеми («*Artykuły od Białych głów Podane*») цікавим чином згадуються шаровари: «*Nuże nowi stateczni rycerze, Bierzcie na się zbroje i pancerze; Ubrawszy sie z lukiem, w szarawary Jedźcie skokiem – porażcie Tataru*» (Bielski 1889, s. 83). Цей вірш промовляє одна з героїнь сатиричної п'єси, Констанція. В іншому куплеті Констанція продовжує принижувати та висміювати тих «новітніх лицарів» та козаків:

*Rzeczonoby, iż nowi Kozacy
Rozpierzchli się w lasy nieboracy.
Na wielkie się tu rzeczy sadzicie,
Zda mi się, śmiech z siebie uczynicie.
Nie dało wam tego przyrodzenie,
Byście miały rycerskie ćwiczenie.*

В цьому відрізку шаровари не згадані разом з козаками. На жаль, ці згадки не з опису майна чи тестаменту, а є лише як черговими насмішками від автора в бік «нових statecznych лицарів» («*nowi stateczni rycerze*»)

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

у сатиричній п'єсі. Чому в текст сатиричної п'єси вставили саме шаровари? Вочевидь тому, що це мало бути смішною насмішкою, і читачі мали б сміятися і над шароварами, і над козаками-небораками. Ці згадки в сатиричних літературних творах цікаві, кажуть що така лексема була знайомою авторам того часу, як і вовкулака чи дракон. На жаль, ці комедійні та глузливі згадки не додають нам нічого в розумінні конструкції шаровар, їх ширини чи довжини, нічого не кажуть про поширення цього виду поясного одягу і не стосується козацького одягу. Ми не можемо виключати того, що якісь одиничні випадки вживання перських шаровар були і серед мешканців теренів тогочасної України, можливо навіть козаків, але вочевидь це був настільки рідкісний та непоширений вид одягу, що він фактично ніяк не відобразився в іконографії Речі Посполитої XVI – першої половини XVII ст. Порівняно з іншими видами одягу, присутніми серед актових документів, тестаментів та судових справ які стосуються саме українських земель (а це буквально сотні згадок тих-таки *убране*), шаровари практично непомітні. У виданих нещодавно збірках документів тестаментів та судових справ з переліками майна (Білоус 2011; упоряд. Безпалько В. В. та ін. 2014) шаровар теж не має.

Інший цікавий приклад вже XVII ст., і також з відверто іронічним контекстом, є у праці шляхтича В. Потоцького (1625–1696) «*Jovialitates, albo zarty u fraszki rozmaite, pracą niegdę*» (Potocki 1907, s. 289):

«Szarawary»

Patrzę u w koło kilka obeydę go razy.

Widywałem podobne na Mappach Obrazy.

Nie Niemiec, nie Włoch; nowa stroiu maniera;

Nie Francuz też, bo Polska u mowa u Cera.

Czy Jappon? Czy Indyan? czy kto od Magoga?

Na dwóch stoi, a zda się jakby iedna noga.

Chłop po Pepek a dalej owa Meluzyna.

Kat że się w szarawarach spodziewał Litwina.

Towarzysz Woiewody Wileńskiego, Pasa.

Od Braclawia z zabiegłym woyskiem swym powraca.

Czasem Człowieka, choć rzecz ucieszy malutka:

Dałem Dudkowi, czego nie wymawiam Dudka.

Цей приклад промовистий, він демонструє смаки та розуміння моди тогочасного шляхетського середовища. Автор сатиричного твору відверто глузує над литвином, який одягнув шаровари, насмішливо питаючи, хто ця людина, що ще й розмовляє польською, японець, індуc чи хтось прибулий з Магогу. Для автора цього вірша шаровари на мешканці Речі Посполитої в 1670-х рр. є нонсенсом, чимось новим у моді, навіть кумедним і вартим насмішки одягом, що є приводом для глузування.

Як зазначає відомий польський дослідник польського війська Р. Сікора, ця згадка про шаровари в литовському війську виглядає як курйоз. Це демонструє наскільки ще незвичлими вони були поряд з старими моделями (вузькими *убране* та *штанами*). На думку Р. Сікори, саме 1673 р. був переломним, оскільки після перемоги під Хотиним у польському війську з'явилось багато трофеїв і його орієнтація отримала потужний поштовх (Sikora 2015). У своїй новій праці «*Гусарія*» Р. Сікора, описуючи поясний одяг польського війська, знову підкреслив цей момент – шаровари не сприймалися шляхтою та висміювалися у військовому лицарському середовищі, оскільки все ще вважалися чимось комічним і незвичним (Сікора 2019, с. 81–82).

В іншому творі В. Потоцький знову з насмішкою згадує шаровари, описуючи «*Pospolite Ruszenie Terazniejsze*» (Potocki 1688, s. 469):

Bierzcie w ręce pałasze, nie kieliszki, przy niej –

Nie za zdrowie, o zdrowie każdy z was niech czyni!

Kładźcie na gołe głowy żelazne przyłbice!

„Bodaj ci się święciły nasze Proszowice!

Swarz, nie bijąc, ile chcesz – tu nie swarząc, a bić:

Nie w skok się damy z domów na wojnę wywabić!»

Ten krzemienia, ów nie ma w pistolecie kurka,

Wszytek rynsztunek – ona nieszczęśliwa burka:

Szyszak kwoki, zaszarzał sobie szarawary.

„Niech żołnierze i Turki biją, i Tatary!

Racz tę, jako rozumiesz, wojnę uspokoić,

Puść nas, królu, do domu znowu krowy doić!

Приклади вище процитованих поетичних творів, хоч і стосуються уявлень про моду серед шляхти останній чверті XVII ст., але з огляду на загальні модні уявлення, дотичні і до українських козаків-низовців.

Як бачимо, писемні згадки досить специфічні. Судячи з них, шаровари залишалися одягом екзотичним, навіть в деяких випадках смішним, негідним для використання та незрозумілим – принаймні так це подано в літературі тих часів: різних комедіях та сатиричних віршах. В костюмі Речі-Посполитої шаровари поширюються у різних верств населення у XVIII ст. (Turnau 1991, s. 52)

Судячи з іконографічних та писемних джерел, ситуація з модою на шаровари в козацькому середовищі була, вочевидь, аналогічною. Шаровари, згідно з писемними джерелами, в козацькому гардеробі відсутні у XVI та більшій частині XVII ст. Можливо, мали місце епізодичні окремі випадки, тому ми не можемо виключати їхнього використання. Можливо, ще знайдуться повідомлення, пов'язані з козаками, в яких хтось із козаків чи мешканців українських земель і носитиме шаровари в XVI–XVII ст. Поки що це залишається припущенням без обґрунтування будь-яким джерелом. Ширше, у військовому костюмі українського козацтва шаровари, вочевидь, почали з'являтися в кращому випадку лише під самий кінець XVII ст., приблизно в ті ж самі часи та за таких самих умов, як і в поляків – після перемог під Хотиним 1673 р., Віднем і Парканами 1683 р., там, де хоругви з теренів України та козацькі контингенти мали можливість захопити обози турків, та набрати багато нового, а то й невживаного одягу. Хоча без даних джерел це також залишається припущення. Орієнтація одягу розвивалася так само поступово на тлі війн з турками кінця XVII–XVIII ст.

Іконографічні пам'ятки XVI–XVII ст., де виразно показані шаровари в козаків, на жаль, відсутні. В живописі, що показує шляхетське середовище та пахолків, такі поодинокі приклади відомі з кінця 1650-х рр. Так, можливо в шароварах показаний шляхтич чи міщанин та його пахолок з полотна Люблінського костелу Бернардинів. Автор цього та ще двох полотен з цього циклу невідомий, припускають що це хтось з кола Т. Долабелли. Враховуючи показані події, це не міг бути сам майстер, який помер у 1650 р. у Кракові, тому що на одному з шести великих полотен показані події після битви 1651 р. Враховуючи те, що військові дії продовжувалися, а після них одразу в Речі Посполитій розпочався «шведський потоп», навряд чи в таких умовах було можливим швидке створення шести таких великих (3×3,5 м) полотен. Вірогідно, вони були створені пізніше, наприкінці 1650-х рр., або вже після «потопу», у 1660-ті рр., що цілком корелюється з іншими полотнами цього часу, де також зображено шляхетських пахолків у шароварах. Так, в шароварах показаний пахолок, що тримає коня на портреті О. Заславського-Острозького, датованому 1670-ми рр. На полотні середини 1670-х рр., що приписують пензлю Мартіно Альтамонте, що зображує битву під Хотиним 1673 р., на деяких польських вершниках також бачимо шаровари. Згадані іконографічні джерела також підтверджують вище озвучені тези про поширення шаровар у шляхетському середовищі з 1670-х рр.

Починаючи пошуки з даної теми, я щиро сподівався зустріти згадки про шаровари в збірках документів, що стосуються саме українських земель та козацтва. Але, як не дивно, десятки і навіть сотні документів, де згадуються переліки майна, не містять згадок про шаровари ані в козаків, ані в мешканців України загалом. Шаровар немає ані в актах про козаків, ані в інших томах «Архіву Південно-Західної Русі», де представлено документи XVI–XVII ст. У томах «Актив Віленської комісії», які стосуються описів війни та козаків, також їх не згадано. У великих збірках волинських документів та київських тестаментів XVII ст. ми також не зустрінемо шаровар, в той час як згадки про інший поясний одяг – вузькі *убране*, зустрічаємо десятки разів, у всіх верств населення від посполитих до шляхти. Це може означати лише одне: шаровари не набули ще такого поширення, щоб відкластися в згадках у документах та іконографічних джерелах XVI–XVII ст., хоча ми не можемо зовсім виключити їхнього використання; цей момент потребує подальшого вивчення. В той же час вузькі *убране* та дещо ширші штани-*гачі* представлені в численних зразках мистецтва XVI–XVII ст.: замальовках очевидців, церковних розписах, гравюрах та зображеннях на печатках та інших предметах, де фігурують українські козаки. Згідно з комплексом історичних джерел, поширення шаровар усіх видів припадає в кращому випадку на кінець XVII – початок XVIII ст., та згодом поступово поширюються у всіх верств населення. Ймовірно, саме козаки наприкінці XVII – на початку XVIII ст. і були першими носіями нової моди на різні типи шаровар, але вони не стали єдиним типом поясного одягу.

Викривлене сучасне бачення та трактування шаровар як єдиного козацького поясного одягу, на жаль, сталося і завдяки некоректному перекладу твору Г. Л. де Боплана. В описі України 1648 р. (*Typus Generalis Ucrainae*) Г. Л. де Боплан відмічає в козаків такий вид поясного одягу: «*d'un caleçon*» (Beauplan 1660, p. 57). Перекладачі українського видання помилково використали в цьому місці слово «шаровари» (Боплан 1990, с. 57). У Г. Л. де Боплана «*d'un caleçon*» є спробою французьким терміном назвати зрозуміло для європейського читача козацький поясний одяг. У французькому дослідженні історії костюму до терміну *caleçon* додано в якості доповнення «*porter des chausses*», тобто *шосси* по типу *бридж* (Renan 1890, p. 158). У книзі, присвяченій розвитку військового одягу французької армії, при описі поясного одягу мушкетерів Людовика XIII згадано «*les caleçons*» як неширокі бриджі (Bouchot 1898, p. 49).

Одне з перших джерел, де згадуються шаровари саме в козака – це згадка в переліку майна бунчукового товариша Г. Фредрикевича, померлого в 1720-х рр.: «шаровари суконніе вишневые» (Опись 1901, с. 83). У 1775 р. описано майно запорозького кошового П. Калнишевського та полковників. Поряд з великою кількістю верхнього плечового одягу ми зустрічаємо не так багато поясного одягу, але перераховані зразки свідчать про широку кольорову гамму, не зацикленості на червоних відтінках навіть у старшини та домінування синього кольору. Шаровари не були єдиним видом поясного одягу запорозьких козаків того часу. Окрім шаровар, в описах подано і такий вид одягу, як згадані вище *штани*. У судді Головатого описано «штаны красние» (Полонська-Василенко 1967, с. 341), «на нижний Хортице в войскового пушкаря І. Смоли штановъ (2) алого сукна, васильковые» (Полонська-Василенко 1967, с. 361), в полковника Гараджі «штаны сукна синего» (Полонська-Василенко 1967, с. 354). У П. Кальнишевського були: «шаровари голубья суконья» (Полонська-Василенко 1967, с. 303), «шаровары зеленые матерьянные» (Полонська-Василенко 1967, с. 309), а в Т. Перехреста – «шеравары старые синие» (Полонська-Василенко 1967, с. 358), у войскового есаула Гелеха – «шароваръ – 3» (Полонська-Василенко 1967, с. 366), в Дядьковського куреня полковника Кулика «шаровари ветхие песочные» (Полонська-Василенко 1967, с. 369), у полковника Поповичевського куреня Г. Качана «шаровари голубые ветхие» (Полонська-Василенко 1967, с. 371). У 1785 р. при переформуванні з Ніжинського козацького полку зафіксовано «шаровари суконны білі – 804 шт» (Тинченко 2018, с. 106).

Джерела, як правило, не містять даних про кількість тканини, що йшла на пошив шаровар, а від того важко зрозуміти їхній вигляд, простежити об'єми та ширину. Приблизне уявлення на те, скільки йшло матеріалу на пошив стрійових військових шаровар, може дати опис кількості тканини на шаровари для козаків Санкт-Петербурзького легіону російської армії у 1774 р. (Татарников 2011, с. 352). Це формування фактично повністю копіювало одяг українських козаків того часу, тому це може дати відповідь на питання, якими були шаровари в козаків часів гетьманування К. Розумовського. На пошив їм було видано: «сукна красного на шаровары по 1 арш.13 вершков, на карманы холста подкладочного по 1 аршину», тобто 1 м 27 см по довжині (ширина тканини не вказана). З інших російських документів можна з'ясувати, що сукно, яке поставляли у військо, мало приблизно однакову ширину – близько 1 аршин 14 вершків, таким чином ширина тканини була приблизно 1 м 32 см. Виходячи з цього, стає зрозуміло, що шаровари в той час були не надто широкими та довгими.

Деякі зображення дають нам можливість побачити шаровари як на козаках, так і взагалі в гардеробі населення України. Козаки з малюнків у лаврських кожбушках 1730-х рр. є хронологічно одними з перших зображень козаків у шароварах. Приблизно з 1750-х рр. поширюються народні картини «Мамай» (Бушак, Сахарук 2008), на яких зображено в тому числі і шаровари. Мандрівник-художник Й. Мюнц у своїх натурних замальовках 1770–80-х рр. показує кілька зразків поясного одягу: вузькі та неширокі, заправлені в високі чоботи, а також помірно широкі шаровари без великої та довгої матні. Ще один тип одягу, зафіксований Й. Мюнцем – короткі по коліно шаровари, що носили з панчохами та короткими чоботями. Малюнок з м. Ельблонґ, який зображує події Семирічної війни, показує козака в такому само, короткому по коліно поясному одязі, який умовно та обережно можна назвати короткими шароварами. На малюнках невідомого автора до рукопису О. Шафонського (їх помилково приписують Т. Калинському) показано постаті козаків вже в дійсно широких, і великою матнею шароварах (Шаменков 2020, с. 22–23). В останню чверть – наприкінці XVIII ст. усі ці види одягу показані в джерелах, в тому числі і на зображеннях Чорноморського козацького війська. Пізніше ці всі види поясного одягу співіснують до кінця століття в гардеробі як козаків, так і інших верств населення. У своїй книзі О. Шафонський досить детально описав поясний одяг, а також те, де, які види та в які пори року їх носять: «Нижнее платье у всякого летомъ холстяное, а зимою суконное, которое в степныхъ местахъ очень широко, шароварь, а в польскихъ (Правобережье? – С.Ш.) узкое и штаны называется; все же притомъ носятъ бѣлье портки или убрание именуемое» (Шафонский 1851, с. 33). Отже, О. Шафонський у 1770–1780-х рр. поділяв поясний чоловічий одяг на такі типи: 1) шаровари, 2) штани, 3) портки, 4) убрание. Також зрозуміло те, що ці види бувають як полотняні для літа, так і суконні для зими.

На малюнку Д. Ходовецького з колекції Національного музею в Варшаві показані козаки в 1780 р., на яких видно як неширокі шаровари, так і, ймовірно, штани з прямими холошами.

Археологічних знахідок шаровар, на жаль, невідомо, але є одна знахідка, варта особливої уваги. Мова йде про цікавий гібридний варіант поясного одягу, знайденого в Дубні (Drażkowska 2008, s. 53). В загальних рисах цей зразок в чомусь подібний на шаровари, але з деякими конструктивними особливостями, які вказують на час використання. Крім того, автор публікації не називає їх шароварами, а пише про *сподні* гібридного крою (Drażkowska 2006, s. 243). Ми підтримуємо таке визначення цього предмету, оскільки це змішана конструкція, де до східноєвропейського крою шаровар, з клинами всередині, було додано деталь від європейського одягу – так званий *лаубант*, тобто відкидний клапан на гудзиках, що пришивався попереду на місті ширинки. Така деталь на поясному одязі з'явилася в європейському костюмі лише на межі XVII–XVIII ст.,

а поширилася приблизно у 1710–1720-х рр., що простежується за збереженими артефактами. А. Дронжковська окремо приділила увагу цим важливим конструктивним деталям (Drażkowska 2008, s. 88–89). Археологи А. Дронжковська і В. Гупало, які знайшли та опрацювали цю знахідку – визнані авторитети у своїй сфері, з огляду на поховання, інвентар та особливості крою датували її серединою XVIII ст. Враховуючи конструктивні особливості, *сподні* з елементами крою шаровар, знайдені в Дубні, можна обережно датувати другою чвертю XVIII ст.

Великі шаровари, які вважаються звиклими для сприйняття українця, з'являються на зображеннях з початку XVIII ст. Згідно з джерелами, можемо припустити, що це якось пов'язано з війнами кінця XVII – першої половини XVIII ст. з Османською Портою, перебуванням козаків за Дунаєм, куди вийшли козаки після розгрому Січі російськими військами, а також з загальними орієнтальними запозиченнями. Такі штани ми вже бачимо на малюнках з рукопису О. Шафонського, виконаних наприкінці 1770 – початку 1780-х рр. Народні картини, так звані «Мамаї», також демонструють широкі шаровари, але більшість таких картин писалися наприкінці XVIII–XIX ст. Французький художник Ж.-П. Норблен намалював у самому кінці XVIII ст., кілька постатей козаків у шароварах. Щодо того, кого саме він намалював, існує кілька версій. Враховуючи те, що він не залишав територію Польщі, він скоріше за все зобразив гайдуків-козаків князя Чарторийського, які носили одяг у козацькому стилі, або козаків-чорноморців. В будь-якому разі, він ретельно замалював особливості одягу козаків 1790-х рр. Описи поясного одягу та взагалі речей, опубліковані згідно з оповіддю І. І. Розсолоди в Дмитра Яворницького, також пов'язані з кінцем XVIII ст., і шаровари там виступають в якості святкового одягу. Про те, що шаровари – одяг виключно святковий, зазначив і сам оповідач – син запорожця (Еварницький 1995, с. 262).

Згідно з відомими нам історичними джерелами, згадками в документах і мистецтва, стає зрозумілим, що матеріальний світ українців, козаків був набагато різноманітнішим, ніж вважалося досі. Українці, козаки слідували за модними європейськими тенденціями свого регіону, в період з XVI по XVIII ст. носили різні види поясного одягу: 1) вузькі *убране*, які починають згадуватися принаймні з середини XVI ст., та існують в гардеробі українців фактично до кінця XVII ст., а в окремих місцях (в західних областях України) майже не змінними перейшли в етнографічний костюм; 2) неширокі *гачі* (*штани*), які так само збереглися з невеликими змінами з початку XVII ст. до етнографічних часів по всій території України; 3) шаровари різних видів, як помірних так і дуже широких. Шаровари епізодично згадуються в джерелах з 1560-х рр. у королівських рахунках, зрідка в описах майна міщан чи шляхти, в сатиричних п'єсах та віршах з сатиричним підтекстом. Всі ці згадки не стосуються безпосередньо теренів України та козаків. Зображень шаровар на українських козаках немає ні в XVI ст., ні в XVII ст., хоча іноді помилково за шаровари сприймають довгі поли каптанів чи жупанів, що виглядають з-під полів більш короткого верхнього плечового одягу. В опублікованих документах, пов'язаних з населенням України і з козацтвом цього періоду, шаровари також не фігурують. Згідно із загальною тенденцією поширення шаровар у Речі Посполитій, серед українських козаків вони почали епізодично розповсюджуватися, починаючи з середини 1670–1680-х рр. у результаті переможних походів проти турків. Широке розповсюдження шаровар у населення України, та зокрема в козаків почалося з XVIII ст., не витісняючи інших згаданих видів поясного одягу, з якими паралельно співіснували в гардеробі українців до кінця XVIII ст. Згодом шаровари міцно увійшли до гардеробу українців центральних та східних областей та перейшли в етнографічний народний костюм.

Література

- Абросимова, С. В. 2010. Особистість і талант Дмитра Яворницького: самооцінка вченого. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*, 8, с. 5–25.
- Акты Виленской археографической комиссии*. 1890. Т. XVII. Акты Гродненского земского суда. Вильна.
- Акты Виленской археографической комиссии*. 1894. Т. XXI. Акты Гродненского земского суда. Вильна.
- Бантыш-Каменский, Д. 1830. *История Малой России*. Т. 3. Москва: Типография Семена Селивановского. Available at: <http://resource.history.org.ua/item/0013154>. [Accessed 30 October 2020]
- Безпалько, В. В., Висотін, М. Б., Ворончук, І. О., Кучерук, М. М., Чубик, Ю. І. (упоряд.) 2014. *Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів*. Вип. 1: Волинь XVI ст. Київ: Фенікс.
- Білоус, Н. 2011. *Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст.* Київ: Простір.
- де Боплан, Г. Л. 1990. *Опис України*. Пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. Київ.
- Бушак, С., Сахарук, В. 2008. *Козак Мамай*. Київ: Родовід.
- Гуцул, В. 2012. Пам'ятка станкового живопису «Битва під Оршею» з національного музею у Варшаві як джерело до історії козацтва першої третини XVI ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21, ч. 2, с. 103–110.

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

- Из украинской старины = La petite Russie d'autrefois*. 1900. Рис. акад. С. И. Васильковського и Н. С. Самокиша; поясн. текст проф. Д. И. Эварницкого. Санкт-Петербург: Изд. А. Ф. Маркса. Available at: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF%3D&S21STR=00004322&fbclid=IwAR1rMR5uDAPjal_gKnj8qyXQFqocIra7kqxJbZP3SS9klnFyO-E63oKdubI [Accessed 30 October 2020]
- Капустіна, Н. (ред.). 2005. *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*. Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури. Дніпропетровськ: Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького.
- Опись домашних вещей бунч. тов. Григория Фридрикевича. 1901. *Киевская старина*, LXXII, с. 82–83.
- Полонська-Василенко, Н. Д. 1967. *Запоріжжя та його спадщина*. Т. І. Мюнхен.
- Прокопенко, В. 2012. Обзор предметов поясной одежды исламского мира (XVI–XVIII вв.). *Китаб хона. Колодець знань*. Available at: https://www.kitabhona.org.ua/costum_etno/shalvar1617.html [Accessed 30 October 2020]
- Прудивус, С. 2016. Гардероб як соціальний код (на матеріалах опису майна кошового отамана Петра Калнишевського). *Часопис української історії*, с. 39–44.
- Ригельман, А. И. 1847. *Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще*. Москва: Университетская типография. Available at: <http://runivers.ru/lib/book4494/53816/> [Accessed 25 May 2020].
- Сас, П. 2015. Українське взуття другої половини XVI – першої половини XVII ст. в наукових дослідженнях останніх десятиліть. *Україна в Центральній-Східній Європі*, 15, с. 349–362.
- Сікора, Р. 2019. *Гусарія*. Київ: Якабу Паблішінг.
- Славутич, Є. В. 2012. *Військовий костюм в Українській козацькій державі: уніформологічний словник*. Київ: Інститут історії України НАН України.
- Славутич, Є. 2013. Одяг українських козаків переддержавного періоду (до середини XVII ст.). *Військово-історичний альманах*, 1–2 (25–26), с. 73–74.
- Сластьон, О. 1931. *Мартинович. Спогади*. Харків: Рух.
- Татарников, К. 2011. *Материалы по истории русского военного мундира 1730-1801. Сборник документов*. Т. 3. Москва: Русская панорама.
- Тинченко, Я. 2018. *Від козаків до гусарів. Як було зламано козацькі звичаї у XVIII столітті*. Київ: Темпора.
- Шаменков, С. 2016. Поясний одяг у гардеробі населення українських земель та в костюмі козацтва кінця XVI – I половини XVII ст. *Археологія & Фортифікація України*, 6, с. 198–202.
- Шаменков, С. 2018. Гатунки та кольори сукна у військовому костюмі українського козацтва (кінець XVI – перша половина XVII ст.). *Науковий вісник Національного музею історії України*, 3, с. 245–255.
- Шаменков, С. 2020. Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків із рукопису О. Шафонського. *Стрій*, 2 (1). Available at: http://striy.org.ua/index.php/striy/issue/view/striy_2_1_2020?fbclid=IwAR2b_OtiDq7JeT9BGszcXu-tuJF9xPOmce__GfEFpGv2_8W1QeDoUSXGk3U [Accessed 30 October 2020].
- Шафонский, А. 1851. *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малые России, из частей коей оно наместничество составлено*. Киев: Университетская типография. Available at: http://history.org.ua/LiberUA/ShafChernNamTopOp_1851/ShafChernNamTopOp_1851.pdf [Accessed 30 October 2020].
- Эварницкий, Д. 1995. *Запорожье в остатках старины и преданиях народа*. Київ.
- Яворницький, Д. 1990. *Історія запорізьких козаків*. Т. 1. Львів вид: Світ.
- de Beauplan, G. L. 1660. *Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Conteneues depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façons de viures, et de faire la Guerre*. Rouen: Chez Jacques Caillou. *“Зборник”. Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. Available at: <http://litopys.org.ua/boplan/bop07.htm> [Accessed 30 October 2020]
- Bielski, M. 1889. *Satyry*. Kraków: Czas. Available at: https://polona.pl/item/satyry,NjU4ODc5/51/?fbclid=IwAR3734_2IXkcQMpEaqZiOdoAFyOSADRYtgKsaIB-5jkk5wX_7Owd5FK5oY#item [Accessed 30 October 2020]
- Biedrońska-Słotowa, B. 2005. *Polski ubiór narodowy zwany kontuszowym*. Kraków: Muzeum Narodowe.
- Bouchot, H. 1898. *Epopée du costume militaire français*. Paris.
- Drażkowska, A. 2006. Jedwabna odzież grobowa z XVII i XVIII wieku wydobyta w kościele p. w. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny w Dubnie (Ukraina). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 10, с. 239–246.

- Drażkowska, A. 2008. *Odzież grobowa w Rzeczypospolitej w XVI i XVII wieku*. Torun: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Gutkowska-Rychlewska, M. 1968. *Historia Ubiorów*. Wrocław.
- Klonowicz, F. S. 1829. *Dzieła*. T. I–II. Kraków. Available at: https://books.google.com.ua/books?id=gN9EAQAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false [Accessed 30 October 2020]
- Klonowicz, F. S. 1836. *Dzieła Fabiana Sebestyana Klonowicza z popiersiem autora*. T. I. Lipsk: Bratkopf et Haertel.
- Korczewski, W. 1889. *Rozmowy polskie, łacińskim językiem przeplatane*. Kraków.
- Lewis, C. T., Short, C. 1879. A Latin Dictionary. *Perseus Digital Library*. Available at: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0059:entry=sarabara&fbclid=IwAR1y4esdQYNhkMzT74zgmglNGEhXzA5pF1AGB-asVYcDYD8H2UVErZloI-s> [Accessed 30 October 2020]
- Liddell, H. G., Scott, R. 1940. A Greek-English Lexicon. *Perseus Digital Library*. Available at: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0057:entry=sara/bara&fbclid=IwAR3oW9waaaL2zcSCiasjCGXgUMoqbWhP_vVIGyTNMRwVdyI7JdRwdeA46gA [Accessed 30 October 2020]
- Paszkowski, M. 1615. *Dzieie Tureckie, y utarczki Kozackie z Tatory. Tudziesz też, o Narodzie, Obrzędziech, Nabożenstwie, Gospodarstwie, y Rycerstwie &c. Tych Pogan, ku wiadomości ludziom roznego stanu pozytyweczne. Przydany iest do tego, Dictionarz ięzyka Tureckiego, y Disputatia o wierze Chrześciańskiej, y Zabobonach Bisurmańskich etc*. Krakow. Available at: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/71483/edition/86827> [Accessed 25 May 2020.]
- Pomniki do historii obyczajów w Polsce z XVI i XVII wieku*. 1843. Warszawa.
- Potocki, W. 1918. *Moralia* T. 3. Pospolite ruszenie terazniejsze. Kraków.
- Potocki, W. 1907. *Ogród fraszek*. T. II. Lwów: Wydawnictwo Aleksander Brückner.
- Rej, M. 1574. O Wilkołku. *Wikiźródła*. Available at: https://pl.wikisource.org/wiki/O_Wilko%C5%82ku [Accessed 30 October 2020]
- Renan, A. 1890. *Le costume en France*. Paris.
- Sikora, R. 2015. Spodnie husarzy XVII i XVIII w. *Kresy.pl*. Available at: <https://kresy.pl/kresopedia/spodnie-husarzy-xvii-i-xviii-w/> [Accessed 30 October 2020]
- Tilke, M. 1922. *Oriental Costumes, Their Designs and Colors*. Berlin.
- Turnau, I. 1991. *Ubiór narodowy w dawnej Rzeczypospolitej* Instytut Historii Kultury Materialnej. Polska Akademia Nauk. Warszawa.
- Zdańkowska, M. 2019. «*Rolka sztokholmska*» – skarb Zamku Królewskiego w Warszawie. Warszawa.
- Źródła do historii sztuki i cywilizacji w Polsce*. 1911. T. 1 Rachunki królewskie 1544–1567. Krakow.

The article considers the use of trousers by the population of Ukrainian lands as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the appearance of sharovary wide trousers and the time of their distribution among the Ukrainian Cossacks. The author analyzes the written and pictorial sources of this period. It is established that the term «sharovary» had several meanings, it was used in satirical works in a negative way, ridiculed. It is established that according to sources, sharovary did not spread among the Ukrainian Cossacks and the inhabitants of the Ukrainian lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth until the 1670–1680s. In the wardrobe of the Ukrainian Cossacks, sharovary trousers have been widely used only since the 18th century, along with other types of clothes, such as ubranie and shtany.

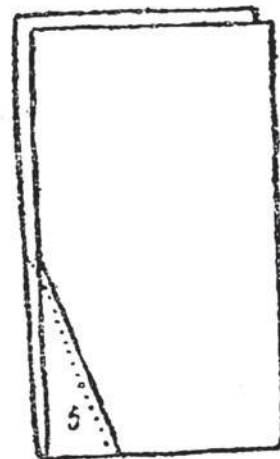
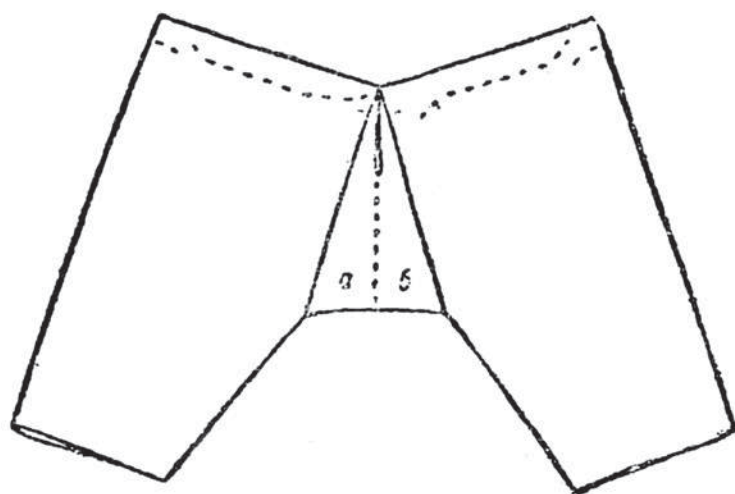
Key words: Polish-Lithuanian Commonwealth, Cossacks, trousers, sharovary.

Рис. 1. Малюнок козака з лаврського кожушка 1730 ті роки.

Рис. 2. Малюнок з рукопису О. Шафонського 1786 р.

19

Рис. 3, 4, 5. Крій та реконструкція одного з видів нешироких шаровар за кроєм, поданим у книзі: Воропай, О. 1958. Звичаї нашого народу. Т.1. Мюнхен: Укр. вид-во, с. 249. Матеріал: сукно, льняна нитка. Автор – С. Постоленко.